

UMUMTIL VA INDIVIDUAL NEOLOGIZMLARNING XUSUSIYATLARI

Ixtiyorbek Norov

Nukus davlat pedagogika instituti O'zbek tili kafedrasida fan kabinetini mudiri

Har qanday neologizm dastlab individual nutqda yuzaga keladi. Bunday neologizm ko'pchilik tomonidan tan olinsa, tilning taraqqiyot qonunlariga mos holda hosil qilingan bo'lsa va tilda ma'lum ma'noni anglatish uchun zarur deb qaralsa, shundagina umumtil neologizmga aylanadi, yakka nutq doirasidan chiqadi. Agar bunday talablarga javob bermasa, individual nutq doirasida qolib ketadi. Umumtil neologizmi tilda ma'lum vaqt ishlatilganidan keyin yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va ko'pincha odatdagi, zamonaviy leksemaga aylanib ketadi.

Leksik neologizm o'z mohiyatiga ko'ra ikki guruhga ajraladi:

- a) Leksema yaxlitligicha neologizm bo'ladi; buni neologizm-leksema deb nomlash mumkin: (paxta) yakka ziroatchiligi-, ma'muriyatchilik- kabi.
- b) Leksema emas, balki uning sememalaridan biri neologizm bo'ladi; buni neologizm-semema deb nomlash mumkin: o'tkirlashtir- (obostryat leksemasining kalkasi) kabi.

Neologizm-leksema bilan neologizm-semema asli bir hodisa, chunki har ikkisi leksik ma'noga asoslanadi: birinchisi yangi monosemem (birma'noli) leksema bo'ladi, ikkinchisi esa polisemem (ko'pma'noli) leksemaning keyingi, yangi ma'nosi bo'ladi. Shunga ko'ra neologizmning bu turlarini "leksik neologizm", "semantik neologizm" deb nomlash to'g'ri bo'lmaydi. Leksik ma'no taraqqiyotidan ko'ra tilda leksema yasash va leksema o'zlashtirish miqdor jihatidan ustun turadi, shu sababli neologizm-sememadan ko'ra neologizm-leksema ko'p bo'ladi.

Leksemaning yangi bo'lishi boshqa-yu, yangilik bo'yog'iga ega bo'lishi boshqa. Har qanday yangi leksema neologizm bo'lavermaydi. Masalan, kompyuter-, ksereks-, birja- kabilar – o'zbek tiliga yaqin vaqtlarda kirib kelgan leksemalar, lekin bu leksemalarni neologizm deb bo'lmaydi, chunki bu leksemalar hozirgi o'zbek tilida yangilik bo'yog'ini yo'qotib, odatdagi leksemaga aylangan.

Demak, neologizm – o'ta nisbiy tushuncha. Avvalo, til taraqqiyotining har bir bosqichi o'z neologizmiga ega bo'ladi, bir bosqichda neologizm deb qaralgan hodisa ikkinchi bosqichda ham neologizm bo'lishi shart emas. Masalan, 30- yillar nuqtayi nazaridan shpal-, seyalka- kabi leksemalar neologizm deb baholansa, hozirgi o'zbek

tilida bular odatdagi, zamonaviy leksemaga aylangan; 20- yillar nuqtayi nazaridan neologizm deb qaralgan aeroplan-, yo‘qsil- (proletariy) kabi leksemalar esa arxaizmga aylangan (Arxaizm quyi- roqda bayon qilinadi).

Ikkinchidan, neologizmni belgilashda shu hodisaning tilda (individual neologizmning esa nutqda) qancha vaqt mavjudligi ham ahamiyatsiz. Leksema juda qisqa vaqt ichida neologizmlikdan chiqib ketishi ham, uzoq vaqt neologizmligicha qolib ketishi ham mumkin. Umumtil neologizmi odatdagi, zamonaviy leksemaga tez aylanadi; individual nutq neologizmi esa, qancha vaqt o‘tmasin, o‘z yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotmasligi, umuman neologizmligicha qolib ketishi mumkin. Masalan, tuzum- leksemasi 20-30- yillarda neologizm edi, hozir odatdagi leksemaga aylangan; G‘afur G‘ulomning ilk poeziyasida uchraydigan mozollan- (mozollangan qo‘llar - "O‘lqish", "Tagdo‘zi"), fashistlan- (fashistlanaroq - "To‘qinish"), qo‘ng‘irla- (Qo‘zichoqning barrasiday mayda qo‘ng‘irlab - "Non") kabilar o‘zi ishlatilgan asar doirasida individual nutq neologizmligicha qolib ketgan.

Neologizm ikki xil talabga (ehtiyojga) ko‘ra paydo bo‘ladi:

1. Yangi voqelikning yangi nomi sifatida. Bunda neologizm o‘zi anglatayotgan voqelikning yagona nomi bo‘ladi, nominativ vazifani o‘taydi: konfliktsizlik (adabiyotshunoslik termini), kosmodrom- (Har ikki leksema yangilik bo‘yog‘ini tezda yo‘qotdi), mahkamachilik- kabi.

2. Nomlangan voqelikning yangi nomi bo‘ladi. Haqiqiy neologizm asli shu. Bunda o‘zigacha nomlangan voqelikni yangidan nomlaydi, natijada sinonimiya tug‘iladi. Masalan, fotokartochka- leksemasi avval neologizm sifatida suvrat- leksemasi bilan sinonimik munosabat hosil etdi. Natijada suv-rat- va rasm- leksemalarining leksik ma‘nolarida chegaralanish, xoslanish voqe bo‘layotir. Bu har ikki leksema kartina ma‘nosini ham, fotokartochka ma‘nosini ham anglataverar edi. Hozir esa suvrat- leksemasi asosan kartina ma‘nosini, rasm- leksemasi asosan fotokartochka ma‘nosini anglatish uchun ishlatilmoqda.

Neologizm quyidagi yo‘llar bilan paydo bo‘ladi:

1) Leksema yasash orqali. Bunda ikki hodisani farqlash kerak:

a) Yangidan yasash yo‘li bilan hosil qilinadi: almashlab (ekish), aqidaparastlik- umumtil neologizmlaridagi, sho‘xshanlan- (G‘afur G‘ulom, "Baxt tongotari"), kuzaytir- (kuzga aylantir-- G‘afur G‘ulom, "Biz tinchlik istaymiz") individual nutq neologizmlaridagi kabi.

b) Mavjud leksemaga parallel ravishda yasash yo‘li bilan paydo bo‘ladi.

Bu yo‘l bilan asosan individual nutq neologizmi hosil bo‘ladi: sezim- (sezgileksemasiga nisbatan; G‘afur G‘ulom, "Qalblarning mojarosi"), shaklcha- (shaklan- leksemasiga nisbatan), mazmuncha- (mazmunan- leksemasiga nisbatan: .. shaklcha ko‘p sodda, mazmuncha salmoqdor qarorlar.. - G‘afur G‘ulom, "Hech qanday bir qo‘rg‘on bormikan...") hollaridagi kabi.

2) Leksemaning leksik ma'no taraqqiyoti yo‘li bilan paydo bo‘ladi. Masalan, bekat-leksemasining transport vositalarining to‘xtash joyi ma'nosi kabi.

Bu leksema asli uzoq qatnov yo‘lidagi to‘xtab, dam olib, tunab o‘tiladigan joy ma'nosini anglatadi.

3) O‘zlashtirish orqali paydo bo‘ladi: detal- leksemasining tafsilot, maydachuyda ma'nosi kabi: Qiladigan ishlaringizning ba'zi detallari haqida mana bu kishi ma'lumot beradi. Detal- leksemasining qism ma'nosi hozir neologizmlikdan chiqqan.

Sohaviy neologizmlarni mutaxassislardan tashkil topgan ishchi guruhlar, qo‘mitalar tashkil qilinadi. Hozirgi kunda atama so‘zi bilan bir qatorda termin, istiloh ayni ma`noda qo`llanmoqda. Termin so‘ziga ta`rif beradigan bo`lsak, bu so`z lotin tilidan olingan bo`lib, (terminus – chegara, had) bilim yoki faoliyatning maxsus sohasiga doir tushunchani ifodalovchi so`z yoki so`z birikmasi tushuniladi. Termin umumxalq tiliga muayyan terminologik tizm orqali o`tadi , binobarin termin va umumiste`moldagi so`zlar bir-birini to`ldiradigan leksik birliklardir.

Sistema xarakteriga egalik o`z terminologik maydonda bir ma`nolikka moyillik, histuyg`uni ifodalamaslik ,uslubiy betaraflik kabilar terminlarga xos xususiyatlardir. So`z bilan terminning umumiy va xususiy tomonlari yetarli darajada ochib berilgan emas. Kundalik turmushda keng iste`moda bo`lgan so`zlar ayni paytda turli sohalarga doir terminlar hamdir. Demak, neologizm ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotga doir turli qatlamlarga mansub bo`lgan tushunchalarni ifodalovchi, muayyan guruh kishilari orasida bir ma`nolarda ishlatiladigan lisoniy birliklardir. Neologizm tushunchasi va tarjimasini bilish uchun uning morfologik tuzilishini, umumiste`mol so`zlardan farq qiluvchi leksek xususiyatlari, atama so`zlarning asosiy turlari va ularni qo`llash usullarini bilish darkor. Bu esa, o`z navbatida atama tomonidan ifodalanayotgan tushunchani to`liq tushunishga, lug`at tarkibidagi yangi so‘z ma`nosini topishda ishni osonlashtiradi. Yangi so‘z aniq va qisqa bo‘lishi kerak.

Yangi soʻzning aniqlik tushunchasida uning maʼnaviy komponentlarining umumiy maʼnolari tushuniladi.

Terminologik sistemadagi neologizmlar maʼlum bir sohadagi tushunchani ifodalab, ular maʼlum predmetlar guruhiga, jarayonlariga oid tushunchalardir. Har bir terminologik guruhda umumiy bir unsur boʻladi. Masalan, til birlikaridan agro soʻzi – agronomiya, agroiqtisodiyot, agrobeznes, agrosanoat kabi neologizmlar uchun asosiy unsur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aynazarovna, A. B. (2021). Model of developing spiritual and moral competence of learners in the context of learning the English language. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 11(1), 1320-1325.
2. Arzieva, B. (2019). DEVELOPING PUPILS' SPIRITUAL FEATURES IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol, 7(10).
3. Джумабаева, Г. Б. (2023). ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЕМЬИ И ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРНЫХ И ДУХОВНЫХ КАЧЕСТВ ДЕТЕЙ. *QUALITY OF TEACHER EDUCATION UNDER MODERN CHALLENGES*, 1(1), 171-177.
4. Ергалиева, Ж. А., & Джумабаева, Г. Б. (2020). Преимущество в воспитании начальных экономических представлений у детей дошкольного возраста. *Молодой ученый*, (26), 289-290.
5. Amangeldievna, B. A., Kaniyazovna, G. K., Aitgalievna, Y. Z., & Berdiba, G. D. (2020). Preschool Education And Modern Approach Towards It. The Analysis Of Educational Systems In Different Countries.
6. Buranova, B. (2023). The Modulation and Generalization Method in the Process of Translation from Related Languages. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 10(6), 368-372.